

Pagulase suhtlusvõrgustiku kujunemisest lähikondsetega.

Ilmar Laabani juhtum

Triinu Ojamaa

Teesid: Artiklis rekonstrueeritakse luuletaja, tõlkija ja kultuurikriitiku Ilmar Laabani suhtlusvõrgustiku kujunemisprotsess lähikondsetega tema paguluses elamise ajal ning analüüsitakse selle toimimist aastatel 1946–1999. Juhtumiuurimus põhineb Laabanile saadetud kirjadel. Laabani suhtlusvõrgustik tervikuna on struktuurilt ebatüüpiline: domineerib rahvusvaheline segment ning kõige nõrgemalt on välja kujunenud kontaktid lähikondsetega, mis üldjuhul moodustab pagulaste suhtlusvõrgustikes kõige olulisema osa. Artiklis arutletakse võrgustiku eripära põhjuste üle, mis võisid olla nii isiklikku laadi kui ka generatsiooni-spetsiifilised.

Võttesõnad: Ilmar Laaban, kirjad, pagulus, suhtlusvõrgustik

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v23i29.19032>

Sissejuhatus

Käesolev juhtumiuurimus kuulub nende uurimuste ritta, mis käsitlevad Teise maailmasõja pagulaste kontaktide ja suhtlusvõrgustike kujunemist sõjajärgsel ajal. Eesti humanitaarias on Teise maailmasõja pagulaste ja kodueestlaste vaheliste kontaktide uurimisega tegeldud alates varastest nullindatest, toetudes kas kirjavahetustele või ühepoolsetele kirjadele; käesolev uurimus jätkab seda traditsiooni. Uurimismaterjalina on kasutatud nii igapäevaelulisi ehk argikirjavahetusi¹, selgitamaks, kuidas need kujundavad intiimset laadi suhteid eemalviibijaga (nt Kurvet-Käosaar 2005 ja 2019; Hinrikus ja Kirss 2019) kui ka kultuurikirjavahetusi² (nt Olesk 2000 ja 2013; Laak 2014 ja 2016). Eelkõige on kultuurikirjavahetustel põhinevate uurimuste fookuses raudeesriidega eraldatud kirjanike omavahelise suhtluse kujunemine ja vastastikused loomingulised mõjutused, mis on olulised teemad kirjandusloo seiskohalt vaadates. Mõnes uurimuses on vaatuse all raamatute saatmine Kodu-Eestist läände ja vastupidi (nt Tüür 2016; Raudsepp 2018). Tähelepanu äratab tõsiasi, et kõigis uurimustes puudutatakse meetmeid, mida võimustruktuurid rakendasid, pärssimaks ühenduse loomist või alalhoidmist – ükskõik, kas tegemist oli sõjas lahku

Artikli valmimist on toetanud Eesti Kirjandusmuuseumi projektid „Diasporaa kultuurilised aspektid: eesti kirjanduse ülemaailmne võrgustik avatud andmekogude põhjal“ (EKM 8-2/21/1) ja „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) ning Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus (TK145).

1 Vrd ing *every day letter writing* (Barton ja Hall 1999, 2).

2 Termin *kultuurikirjavahetus* võttis kasutusele Hellar Grabbi 1960. aastatel, sellega mõeldakse kirjavahetust, mille sisuks on kultuuriline ja professionaalne teabevahetus (Laak 2014, 160).

sattunud sugulaste argikirjavahetuse või loovisikute kultuurikirjavahetusega. Ajalises mõttes on enamasti vaatluse all kontaktid, mille kujunemine algas 1950. aastate keskel või 1960. aastatel, kui poliitilised suhtluskitsendused hakkasid lõdvenema. Ühena vähestest on suhtluse analüüsimist ajalisel ettepoole nihutanud Anu Raudsepp (2018), tulemustest annab ülevaate artikkel „Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959)“. Nii varasematel allikatel kui originaalsel uurimismaterjalil põhinev uurimus näitab, et kirjakontaktide loomine vahemikus 1945–1949 oli komplitseeritud, kuid võimalik, 1949. aastal tekkis katkestus, mida seostatakse küüditamise läbiviimisega, kuid stalinistliku ideoloogia taandumise käigus elavnes kontaktide loomine taas. Kõik uurimused toovad näiteid tsenseerimise kohta,³ mille tõttu mõned saadetised ei jõudnud kunagi adressaadini (Hinrikus ja Kirss 2019, 222), mis omakorda võis teha lõpu toimivale kontaktile. Mitmes artiklis on mainitud kartust, et raudeesriide-ülese suhtlemisega võivad kaasneda repressioonid (nt Salupere 2016, 226; Raudsepp 2018, 264). Stockholmis ilmunud ajaleht Teataja (1957) kirjutab: „Rahva seas valitseb arvamine, et neid, kes saavad Rootsist või mujalt välismaalt liiga palju pakke või on liiga tihedas kirjavahetuses välismaal olevate sugulastega, peetakse silmas.“ Seda laadi heidutavad kuulduused, mis levisid mõlemal poolel, muutsid inimesi ettevaatlikuks paljudeks aastateks ning sellisesse konteksti paigutub ka käesolev uurimus.

Takistustest hoolimata püüdsid lahku sattunud lähedased leidlikke võtteid rakendades üksteisega kontakte taastada. Kasutati kolmandate isikute vahendust ning raskesti jälgitavaid kanaleid, mille kohta leidub unikaalseid näiteid Marin Laagi artiklis „Laulu algus eesti kirjanduse sillal. Veel kord luuleuuendusest 1960. aastatel“ (Laak 2016, 292), sageli kirjutati valenime all. Uurimustes kirjeldatakse ka n-ö krüptilist kirjutamisviisi ning tekstide hoolikalt konstrueerimist, mis aitas varjata tegelikke mõtteid tsensorite eest, ükskõik, kas tegemist oli argieluliste või kultuurikirjavahe-tustega. Kõik need raudeesriide-ülese suhtluse taktikad leiavad käsitlemist ka juhtumiuurimuses Laabani kohta.

Uurimuse eesmärk ja materjal

Juhtumiuurimuse eesmärk oli rekonstrueerida protsess, mille käigus kujunes paguluses elava Laabani suhtlusvõrgustik lähikondsetega⁴ ning kirjeldada selle toimimist Teisele maailmasõjale järgnenud aastatel. Selleks töötasin läbi Laabanile

3 Peale Teist maailmasõda hakkas julgeolekuorganite koosseisu kuulunud spetsiaalne osakond teostama perlust-ratsiooni ehk kirjade läbivaatust (Saueauk 2014, 61, 68). On huvipakkuv märkida, et nende tegevus kestis aastani 1991.

4 Lähikondsete hulka kuuluvaiks on siin arvatud nii need inimesed, kellega Laabani sugulus on tuvastatud, kui ka inimesed, kellel oli lähedane suhe Laabanite perekonnaga, kuid sugulust ei ole tuvastatud.

adresseeritud kirjade tervikkogu⁵, selekteerides argielukirjad, mille sisu analüüs tõi esile kirjutaja sugulussuhted või lähedased perekondlikud suhted Laabaniga. Seejärel analüüsisin (1) kirjade sisu, mille käigus tuvastasin kontaktide kujunemise ajalised piirid ning kontaktide loomise strateegia, (2) kirjasaatjate krüptilist kirjutamisviisi, seda võimaluse piires kommenteerides. Kõrvutades Laabani juhtumit tema põlvkonnakaaslastega, arutlen artiklis ka põhjuste üle, mis võisid takistada kontaktide toimimist lähikondsetega.

Põgus sissevaade⁶ Laabani kogusse näitab, et EKLA säilitatakse 718 saatja kirju aastatest 1943–2000. Saatjate hulgas on nii eraisikuid, samuti mitmesuguste institutsioonide ja organisatsioonide esindajaid. 1943. aastal hakkas kujunema Laabani kirjasuhtlusvõrgustik pagulusse siirdunud sõpradega, mis hilisematel aastatel paralleelselt eesti diasporaa geograafilise laienemisega omandas globaalsed mõõtmed. Diasporaaestlaste kirjad moodustavad ligikaudu 15% kõigist kirjadest. 1945. aastal said alguse Laabani rahvusvahelised kontaktid, sellest kujunes kõige ulatuslikum võrgustiku segment – ligikaudu 63%. Kõige väiksema osa, umbes 15% moodustavad kirjad Kodu-Eestist. Tegemist on valdavalt kultuurikirjavahetusega, mis kujunes välja 1980. aastate lõpul, kuid see segment hõlmab ka lähikondsete poolt aastatel 1956–1999 saadetud kirju, millel põhineb käesolev uurimus. Kirjakogu sisaldab viie inimese kirju Laabanile, mille sisu analüüs kinnitab, et nendel inimestel oli sugulusside või väga lähedane suhe Ilmar Laabaniga: Eduard Laaban, Minna [Taheva], Lilly von Presentin, Damar Siitam ja Külliki Suurmaa. Säilinud on kolm Presentini kirja aastatest 1946–1947, kuus Eduard Laabani kirja aastatest 1940–1957, kaks Minna [Taheva] kirja aastatest 1957–1958, kaks Dagmar Siitami kirja aastatest 1984–1991 ja üksteist Külliki Suurmaa kirja aastatest 1989–1999. Võrgustiku kujunemise protsessi analüüs põhineb loetletud kirjadel.

Arutluses suhtlusvõrgustiku kujunemist takistavate asjaolude üle on kasutatud uurimust Laabani põlvkonnakaaslase Harri Teramaa kirjade kohta (Ojamaa 2021), Raimond Kolga memuaare „Tuulisui ja teised. Märkmeid aastaist 1945–1950“ (1980) ning Käbi Laretei autobiograafilist romaani „Peotäis mulda, lapike maad“ (1989, rootsi keeles 1973).

Esimene kontakt lähikondsega

Paguluse algul 1943–1944 kujunes Laabanil hästitoimiv suhtlusvõrgustik kaaspagulastega, siduvaks lüliks põlvkondlik kuuluvus ja sarnased intellektuaalsed huvid.

5 Kirjad Laaban'ile, Ilmar. EKM EKLA f 352, m 4-32.

6 Sissevaate aluseks on käsikirjaline tabel, mis koondab andmeid Laabanile saadetud kirjade kohta. Tabeli koostas Laura Nemvalts kogu korrastamise käigus 2020. aastal.

Lähikondsetega Laaban kontakti ei otsinud. Isa ja tädi – ainsad lähisugulased – jäid Tallinnasse, Läände pagenuid oli perega seotud inimeste hulgas vähe. Varaseimad kirjad, mis viitavad perekondlikele suhetele, on Laabanile saatnud Lilly von Pressentin⁷, seda kinnitab katkend tema kirjast, mis on kirjutatud Stockholmis.

Kallis Ilmar

Juhul, kui Sinu sünnipäev tänasel 11^{mal} jaanuaril on,⁸ siis luba, et ma Sind tervitan ja südamlikult õnnitlen. Mulle meenub see päev selgesti, kuidas ta aastate ja aastate jooksul kujunes. Nüüd liigud suurilma kättes, huvid ja püüded on sootuks teised, kuid kui tuletada meelde möödunud aegu, eks olnud siis ikkagi päris kena, kuis hommikul ärgates Minnake üllatas sünnipäevakringliga, Ilmar asus oma annetuste juure sünnipäeva laual ja isa ja tädi Lydia seisid kõrval mitte vähem ärevil, kui see sünnipäevalaps. [. . .] Kuhu on jäänud kõik need ajad ja kuhu oleme meie välja jõudnud!⁹

(Pressentin 1947, 3).

Kirjakatkendist järeldub, et Pressentin tundis hästi kõiki pereliikmeteid, kes jagasid korterit enne sõda: Ilmar Laabani isa Eduard Laaban⁹, isa õde Lydia Laban¹⁰ ning Minna [Taheva]¹¹ – endine lapsehoidja, kes hiljem täitis Laabani peres ka elukaaslase või „fassaadsema perenaise rolli“ (Malin 2004, 381). Kirjakatkendist nähtub, et Pressentin oli osaline Laabanite kodu intiimsemat laadi peretraditsioonides. Tema kirjadest järeldub, et peale Eestist lahkumist kontakt katkes. Intiimsete mälestuste jagamine¹² võis kaasa aidata sidemete taastamisele paguluses. Laaban ja Pressentin jõudsid okupatsioonide eest põgeneses Stockholmi eri ajal, kasutades erinevaid marsruute.¹³ Kolm aastat hiljem saabunud Pressentin asus kohale jõudes Laabanit otsima, selgub 12. aprillil 1946 dateeritud kirjast:

7 Lilly Marie Elisabeth von Pressentin (Viirand < Vendach) (1885–1969).

<https://www.geni.com/people/Lilly-Marie-Elisabeth-von-Pressentin-Viirand-Vendach/6000000007604356295>.
Laabani ja Pressentini suguluse kohta andmeid ei ole.

8 Pressentin eksib kuuga: Ilmar Laabani sünnipäev on 11. detsembril.

9 EduardJohannesLaaban(1876–1959),<https://www.geni.com/people/Eduard-Johannes-Laaban/6000000039195550447>.

10 Lydia Marie Laban (1880–1960), <https://www.geni.com/people/Lydia-Marie-Laban/6000000039197123895>.

11 Arhiivis fikseeritud perekonnanime aluseks on Jaan Malini suuline informatsioon, kirjalikke allikaid ei leidu. Ilmselt tähendab Taheva tegelikult Minna päritolukohta, teave on pärit Laabani kommentaarist Ilmar Mikiveri artiklile „Maha-salatud Laaban: pagulasluule areng peale sõda. Loeng Metsaülikoolis 1975“, millest selgub, et Minna kõneles Taheva murrakut (Laaban 2010).

12 Intiimsete mälestuste jagamise tähtsuse kohta vt ka Kurvet-Käosaar 2019, 84.

13 Laaban pages Rootsi Soome kaudu ning Pressentin Saksamaa kaudu.

Armas Ilmar.

Saabudes Stockholmi, ma kohe Eesti Komitees pärisin andmeid Sinu elukoha üle, kuid et Sinul puudus telefoni N^o ja minule linn oli võõras – ei otsinud ma Sind. Pühade lähenedes ma aga meeeldi oleksin Sind kutsunud oma poole, et vestelda möödunud aegadest. Õieti on ju kõik äärmiselt kurb.....

·/· Noh, ütleme siis ·/·

tädi Ly.

(Pressentin 1946, 1)

Paljud pagemiseelsed tuttavad pöördusid Rootsi jõudes Laabani poole, otsides abi rootsi keeles suhtlemiseks, töö- või elukoha leidmiseks, kuid mitte Pressentin, kes muretses omal käel koduabilise koha, mis tähendab, et keelebarjäär ei takistanud ta suhtlemist. Kirjad näitavad, et Pressentin oli end jõuka rootsi vanapaari juures sisse seadnud üsna rahuldaval moel. See, mida ta vajab Laabanilt, oli kontakt lähedase inimesega emotsionaalsel pinnal, ta vajab kedagi, kellega meenutada sõjajaeelseid aegu ning jagada ka valu kaotatud lähedaste pärast. Pressentin ja Laaban kuulusid eri põlvkondadesse,¹⁴ kuid ühise mineviku tõttu kujunes nende vahel kiiresti välja tihe suhtlus. Pressentini kirjade sisu analüüs näitab, et oma käekäigu ja ettevõtmistega hoiti teineteist kursis. Pressentini kirjad on uurimisallikana väärtuslikud ka selle tõttu, et need sisaldavad infot igapäevaelu korraldamise kohta paguluses, lähedaste otsimise ja nendega suhtlemise kanalite kohta. Suhtlus toimus peamiselt kirja teel, rootslased ei soovinud, et nende kodutelefone kasutataks vestlusteks arusaamatus keeles. Paraku pidasid pagulased 1940. aastate keskel kirjutamist ebaturvaliseks, eriti kui tegemist oli pagulaselu poliitilise varjundiga üksikasjade edastamisega.¹⁵ Kirjutajad olid ettevaatlikud nimede kasutamisel. Pressentini kirjas on mainitud kolme inimest, kasutades nende hellitusnimesid. Neist olulisim on Hill, kelle peatselt saabuv surma-aastapäev ajendas Pressentini Laabanile kirjutama just sellel kuupäeval. Andmed Pressentini sugulaste kohta näitavad, et tal oli poeg nimega Hillar Nils Viirand,¹⁶ sündinud Laabaniga samal aastal (1921). See fakt, samuti tema erakordne roll Laabani elukäigus selgub Pressentini tütre Dagmar Siitami¹⁷ mälestustest ning seda kinnitab ka Laabani intervjuu Eesti Raadiole. Saksa okupatsiooni ajal korraldas

14 Pressentin oli Laabani ema Berta Laabani eakaaslane (mõlemad sünd 1885), võimalik et Pressentin oli Laabani perekonnaga seotud just varalahkunud Berta kaudu. Andmeid Berta Laabani kohta vt Bertha Auguste Laban > Laaban (Viduz) (1885–1934). <https://www.geni.com/people/Bertha-Auguste-Laban-Laaban/6000000039197591869>.

15 1946. aastal andis Rootsi Nõukogude liidule välja 150 Saksa armees sõdinud ohvitseri, nende hulgas seitse eestlast. Repatrieerimise võimalus ohustas ka tsiviilpagulasi (vt nt Kures 2006, 184).

16 Hillar Nils Viirand < Vendach (Wendach) (1921–1945), Pressentini poeg. <https://www.geni.com/people/Hillar-Nils-Viirand-Vendach/6000000007603379268>.

17 Dagmar Siitam (Vendach), <https://www.geni.com/people/Dagmar-Siitam/6000000011194328556>.

Viirand sidepidamist soomepoistega ning oli seotud nende üleveoga Eestist Soome (Siitam 2007, 31). Intervjuus ütleb Laaban, et Viirand muretses talle koha paadis, millega ta alustas teekonda sõjavabasse maailma (ER 1992).¹⁸ 1944 Viirand arreteeriti, ta sattus haigena Buchenwaldi, kus suri (Siitam 2007, 29, 48). Sellele sündmusele viitabki Presentin (1946, 1) oma kirjas Laabanile.

Presentini kirjadedest jääb mulje, et ta suhtles Laabaniga tihedalt nii kirja teel ja silmast silma, harvem rootsi keeles telefonitsi. Diasporaa-eestlaste poolt Laabanile saadetud kirjade analüüsi põhjal¹⁹ võib öelda, et Laaban vastas kirjadele viivitusega või ei vastanud üldse, mistõttu kontakt sageli katkes. Suhtlus Presentiniga kulges tõrgeteta, sellest saab järeldada, et vajadus oli võrdselt mõlemapoolne. Presentini kirjades võib tajuda emalikku tooni – Laaban oli jäänud varakult emata ning Presentin kaotanud poja, mis võis anda toitu erilisele lähedustundele. 10. veebruaril 1947 dateeritud kiri on viimane kiri arhiivis, mille Presentin on saatnud Laabanile. Kuna Laabani lähikondsete võrgustiku rekonstrueerimise aluseks on kirjad (teisi võimalusi seda süstemaatiliselt teha polekski), siis tuleb kontakt lugeda lõppenuks koos viimasena dateeritud kirjaga. Leidub siiski allikas, mis viitab suhtluse võimalikule jätkumisele ka peale 1947. aastat: Teataja (1969) on Presentini surma puhul avaldanud Laabani mälestuskuulutuse. Kuid arhiivimaterjalide analüüs näitab, et Laabani suhtlus lähikondsetega, mille algatas Presentin aastal 1946, katkes peaaegu kümneks aastaks.

Suhtluse kujunemine perekonnaga Eestis

Järgmine oluline daatum võrgustiku kujunemisel on aasta 1956, kui esimese kirja Ilmar Laabanile kirjutab Tallinnas elav isa Eduard Laaban. Kiri on dateerimata, kuid kirjutamise aja võimaldab kindlaks määrata selles sisalduv õnnitlus 35. sünnipäevaks. Kiri on vaieldamatu kinnitus sellest, et Ilmar Laaban ei ole kodustele Rootsis elamise ajal sõnumeid saatnud ega neid ka kodustelt saanud ning suhted hakkasid isa initsiatiivil taastuma kolmteist aastat pärast pagemist. Eduard Laabani on aastatel 1956–1957 kirjutanud kolm kirja, mis sisaldavad silmatorkavalt palju korduvat infot, iga järgnevat kirja võib pidada sama kirja järjekordseks variandiks. Püüdest korduvalt samu teateid edastada järeldub, et Ilmar Laaban kirjadele ei vastanud, mistõttu Eduard Laaban pidas vajalikuks saata uus kiri, ilmselt arvates, et eelmine

18 Intervjuus selguvad ka üksikasjad Laabani pääsemise kohta Soomest Rootsi. Helsingisse jõudes muretses ta Rootsi viisa prof. Viselgreni abiga, kes varem õpetas Tartus rootsi keelt. Vahetult enne Laabani Soomest lahkumist sõlmis Soome Saksamaaga kokkuleppe, et Soomes viibivaid eestlasi ei saadeta kodumaale tagasi, kuid neil ei lubata ka läände edasi rännata. Lõksu jäänud Laaban lahkus illegaalselt laeva sõepunkris, mille meeskond uskus, et nad osutavad teenet salakaubavedajale (ERR 1992).

19 Olen analüüsinud 155 diasporaaestlaste kirju, saadetud Laabanile 1943–2000, vt Ojamaa 2021.

pole adressaadini jõudnud. Kirjade sisu põhjalikumaks analüüsimiseks on korduv info süstematiseeritud teemade kaupa ning esitatud tabeli kujul (vt Tabel 1).

	Esimene kiri (E. Laaban, dat.-ta)	Teine kiri (E. Laaban, dat.-ta)	Kolmas kiri (E. Laaban, 1957)
1. Teadete saamine	Saime tema üle ja ta perekonna üle teateid suvel ekskursantidelt ja Hillar-Nielsi emalt.	Eduard sai Dagalt Ilmari luuletustekogu tutvumiseks.	Oleme teada saanud, et Su käsi hästi käib ja Sa hea tervise juures oled, samuti, et oled abielus ja isa.
2. Elukoht	Elame vana viisi endises korteris 5-ndal korrusel.	Elavad ikka vanas korteris 5-ndal korrusel.	Meie elame vaikset ja rahulikku elu edasi oma vanas korteris viiendal korrusel.
3. Suvila		Suvilas on aastauürnikud.	Neil päevil läheme suvitama vanasse kohta.
4. Maj. olukord	Puudust millestki ei tunne.	Nad kõik elavad hästi ja puudust millestki ei tunne.	Muidu aga elame hästi, puudust pole üldse kannatanud.
5. Tervis	Kõik terved peale õe, kel raske astma ja nägemine vilets.	Lydia raske astma ja nägemine äärmiselt vilets, Minnal, Eduardil tervis hea.	Minnakese ja minu tervis on üldiselt päris hea olnud. Tädi Lydia oma kohta on vähe head rääkida: tal on juba 12 aastat raskekujuline astma, see seob ta täitsa toa külge ja ta silmanägemine on õige halvast seisukorras.
6. Kontaktaadress teadete saatmiseks	Kirjutada võib meile aadressil Veera Kaar Tallinn, Loode põik tän. 6-28.	Minnale võib kirjutada aadressil: Veera Kaar, Tallinn Loode põik 6-28.	

Tabel 1. Korduv info Eduard Laabani kirjades Ilmar Laabanile 1956–1957

Kirjadest järeldub, et Elmar Laaban on saanud teateid poja kohta kolmandatelt isikutelt. Tabel 1, rida 1 näitab, kuidas Eduard Laaban teavitab Ilmar Laabanit sellest, mida ta on poja elu kohta on teada saanud, mainides kõiki tähtsaid sündmusi, mis leidsid aset lahus elatud ajal: abiellumine, poja sünn, luulekogu ilmumine. Kirjade analüüs tõi esile ka need olulised asjad koduses elus, millest Eduard Laaban pidas vajalikuks poega informeerida. Rida 2 näitab, et kõigis kirjades edastati teadet selle kohta, et perekonna elukoht pole muutunud, kirju kõrvutavalt vaadeldes jääb mulje, et see on kõige tähtsam teade, mida isa soovib pojale edasi anda.²⁰ Rida 3 näitab, et tähtis on ka fakt, et suvila on endiselt alles. Võib-olla soovis kirjutaja mõista anda, et perekond jäi küüditamisest ja rekvireerimisest puutumata. Endises korteris elamine tähendab ühtlasi ka endise aadressi säilimist,²¹ kuid sellest hoolimata kordab Eduard

20 Huvitavat võrdlusvõimalust sarnaste teadete edastamisest pakub Raudsepa (2018, 260–261) uurimus Kusta Mannermaa ja Väino Veenmehe kirjavahetuse kohta.

21 Laabanite Tallinna korter asus aadressil Jannseni 3-9, selgub Agnes Paringu (1947, 1) Saksamaa DP-laagrist saadetud kirjust Laabanile.

Ilmar Laaban koos isa Eduard Laabaniga. EKM EKLA fotokogu.

Laaban kahes kirjas palvet kasutada vastamiseks vahendaja aadressi (vt Tabel 1, rida 6), kellel pole Laabanitega sugulussuhet. Põhjus võib olla asjaolu, et Laabanite korteris elas võhivõõraid, kes olid sinna paigutatud Nõukogude okupatsiooni ajal ning keda perekond arvatavasti ei usaldanud. Sunniviisilistest kaasüürnikest Eduard Laaban pojale ei kirjutatud, see selgub aastakümneid hiljem Siitami (1984, 1) kirjast Ilmar Laabanile.

Tabel 1, rida 4 näitab, et Eduard Laaban pidas tähtsaks jätta muljet perekonna heast majanduslikust olukorrast. Arvestades üldist olukorda 1950. aastate Eestis, ei mõju see veenvalt. Enne okupatsiooni elas postivalitsuse osakonnajuhataja Eduard Laaban tüüpilist keskklassielu, nautides kauneid kunste ja võõrustades külalisi (vt nt Mikiver 2010, 106–107). 1956. aastaks oli ta elatusallikaks pension ning ta sai elamiseks kasutada oma kunagist söögituba (Siitam 1984, 1). Sellest hoolimata kordab Eduard Laaban kõigis kirjades, et puudust millestki ei tunta, püüd esitada oma majanduslikust olukorrast võltspilti on ilmne. Kirju kõrvutades torkab silma omapärane gradatsioon: esimeses kirjas väidetakse, et „[p]uudust millestki ei tunne“, teises lisandub kinnitus „Nad kõik elavad hästi“ (ja puudust millestki ei tunne); kolmandas on öeldud, et „puudust pole üldse kannatanud“ ehk siis, see oleks nagu täiesti mõeldamatu olukord. Selliselt korratuna võib lause sisu omandada vastupidise tähenduse, kuid muidugi ei pruukinud see olla Eduard Laabani taotlus. Lausete taga võib olla lihtsalt soov mõista anda, et perekond ei oota Rootsist materiaalset toetust. Läände pagenud eestlased olid teadlikud esmatarbekaupade nappusest kodumaal, ehkki

kodueestlased vältisid tsensuurikartuses sellest kirjutamist.²² Avameelselt on Eduard Laaban kirjutanud ainult muredest, mis seonduvad tervisega (Tabel 1, rida 5), see on täiesti neutraalne teema, millest tsensuurid ei saaks välja lugeda kriitilist hoiakut kehtiva riigikorra suhtes.

Ilmselt selle tõttu, et Ilmar Laaban isa kirjadele ei vastanud, on perekond kasutu- sele võtnud uue strateegia. Kui kolmanda kirja saatmisest on möödunud pool aastat, on nad jätkanud kontakti loomise üritust kirjaga, mille adressaadiks on märgitud Elvi-Kornelia²³, kirjale on alla kirjutatud Minna (Taheva 1957, 1). Taas püüab kirjutaja edastada infot, mis kordus Eduard Laabani kolmes kirjas. Lisaks sarnase infoga tor- kab silma ka Minna käekirja suur sarnasus Eduard Laabani omaga. Keelekasutus vii- tab kirjutaja heale haridusele, mida Minnal ei olnud, ta rääkis murde- ja agulikeele segu (Malin 2004, 381). Seda arvesse võttes on tõenäoline, et need kirjad, mida EKLas säilitatakse Minna Taheva kirjadena, on tegelikult kirjutatud Eduard Laaban. Uus strateegia kandis vilja. Minna järgmine kiri algab lausega „Armas Cornelia! Küll olime kõik rõõmsad, kui just uuel aastal Sinu kirja saime“ (Taheva 1958, 2), mis näitab, et otsekontakt Laabanite perekonna Stockholmi haruga on saavutatud. Kirjas päritakse paki kättesaamise kohta, milles Eduard Laaban on pojale saatnud elevantiluust hõbepeaga paberinoa, mis kunagi kuulus Ilmar Laabani emale. Edaspidi kavatses kirjutaja²⁴ saata perekonnafotosid, jäädes ootama Ilmar Laabani täpsemaid soovet. Kirjast selgub, et Eduard Laaban on lugenud poja luulekogu, paraku on mitmed luule- tused osutunud arusaamatuks. Jääb mulje, et ehkki Ilmar Laaban kirjutas luuletusi juba enne sõda, oli tema luuletajaks saamine isale ootamatu uudis. Postkaardile kir- jutatud kiri lõpeb sõnadega „Järg teisel kaardil“, kuid rohkem kaarte säilinud ei ole. Muu hulgas on sõjajärgses Tallinnas toimunud muutustega kurssiviimiseks ära kasu- tatud postkaardi fotot, mis kujutab Reaalkooli. Foto pärineb aastast 1953 ja näitab hoonet sellisena, nagu see oli pärast sõjakahjustuste likvideerimist. Fotol on vaade koolile sellest küljest, kus Ilmar Laabani kooliajal paiknes Vabadussõjas langenutele pühendatud Reaali Poiss. Postkaardil on selle asemel plats paari põõsaga. Kõne- alune kiri on võrreldes eelnevatega mõnevõrra avameelsem, tundub, et kartlikkus välismaal elavate sugulastega suhtlemise osas hakkab taanduma, kuid isa-poja suh- ted hoitakse jätkuvalt varjul. Eduard Laaban on püüdnud kõigis kirjades säilitada ebamäärasust nii saatja kui adressaadi isiku suhtes. Esimeses kirjas puudub pöördu- mine adressaadi poole, tervitajaks on papi, mis võib tähendada suvalist vana meest.

22 Vrd Kurvet-Käosaar (2015, 165–166), mis sisaldab näiteid, kuidas kodueestlased oma igapäeva- elu madalast kvali- teedist märku andsid.

23 Ilmar Laabani abikaasa Elvi-Cornelia Laaban, neiuna Bristol (1920–2001). <https://www.geni.com/people/Elvi-Corne- lia-Laaban/6000000008127449155>.

24 Kiri on allkirjastamata.

Teine kiri on vormistatud nii, nagu edastaks teateid mingi anonüümse perekonna kohta keegi kolmas isik, kes on samuti anonüümne. Kolmandas kirjas jäetakse mulje, et see on adresseeritud kirjutaja endisele naabrile, kelle nimi on Ilmar.

Eduard Laaban on ettevaatlik ka poja kohta teateid toonud isikute mainimisel (vt Tabel 1, rida 1). Kuna nad mängivad olulist rolli selles, et Laabani pere liikmete vahel sai kontakt üldse kujunema hakata, peatun nendel isikutel pikemalt. Eduard Laabani kirjades on mainitud kolme uudisteallikat: „Hillar Nielsi ema“, „Daga“ ja „ekskursandid“. Hillar Nils Viirandi ema oli teatavasti Lilly von Pressentin. Daga oli tõenäoliselt keegi peretuttav, kelle tegelik nimi võiks olla Dagmar. Kuna Läände pagedes jäi Pressentinil Tallinnasse maha Dagmari-nimeline tütar, kellega ta alustas kontakti loomist juba 1946. aastal (Siitam 2007, 48), siis on võimalik, et kirjas mainitakse teda – ta võis saada teateid Ilmar Laabani kohta emalt ning edastada need Laabani perekonnale Tallinnas. Teisalt saab Eduard Laabani kirju tõlgendada ka nii, nagu ei oleks Daga seotud mitte Pressentini, vaid pigem ekskursantidega. 1956. aasta suvel külastas Rootsit kaks eestlaste gruppi, kellest hakati rääkima kui ekskursantidest. Neist esimene sõitis Stockholmi Nõukogude Liidu turismigrupi koosseisus laeval Pobeda,²⁵ toimus eraviisilisi kohtumisi kodu- ja Rootsi eestlaste vahel, pagulased jagasid eestikeelset kirjandust ja ajalehti (Ojamaa jt 2012, 161). Ükski allikas ei viita Laabani osalemisele nendes aktsioonides. Laevareisile järgnes kultuuritegelaste lennureis. Sündmust kajastati nii Eesti ajakirjanduses (nt Beekman 1956) kui ka pagulasajakirjanduses (nt Niglas 1956) ning nüüd kerkis kodueestlastega suhtlejate hulgas esile ka Laabani nimi. Usinalt otsis nimekate kultuuritegelastega kontakti helilooja Leo Normet. Pole teada, et ta oleks huvitunud Laabanist, kuid gruppi kuulus ka tema abikaasa Dagmar Normet (neiuna Rubinstein²⁶), kelle tutvus Laabaniga ulatub varasesse lapsepõlve (Normet 2010: 50, 213, 237–238). Teatavasti jagas Laaban kodueestlastele oma luulekogu „Ankruketi lõpp on laulu algus“²⁷ ning pühendusega eksemplari sai ka Dagmar Normet, kes oma mälestusteraamatus kirjutab: „Sain selle keelatud teose õnnelikult Tallinna toodud, kuid siis kadus see ainulaadne raamat saladuslikel asjaoludel mu riiulist“ (Normet [2001] 2010, 50). Kui asetame Normeti „saladuslikud asjaolud“ oma ajastusse, kus poliitiliselt tundlikke asju püüti näidata teisiti, kui need tegelikult olid, siis Dagmar Normeti sõnad pigem osutavad sellele, kui varjavad seda, et ta andis

25 Andmeid Pobedal reisinud eestlaste grupi koosseisu kohta vt nt Välis-Eesti 1956.

26 Dagmar Sarlia Normet (Randa ← Rubinstein), <https://www.geni.com/people/Dagmar-Sarlia-Normet/6000000009346969321>.

27 J. Niglas kirjutab ajalehes Vaba Eestlane: „Paistis veel silma, kuidas meie siinsed peenutsevad radikaalidest kirjanikud eesotsas Ilmar Laabaniga kui varjud käisid turistide jälgedes, kusjuures Laaban jagas kõigile oma „Ankruketi“ laulikut, lisades et mina olengi see luuletaja. Iseloomulik – kui siin ei ole läbi löönud, siis katsutakse vähemalt raud-eesriide taga kõlapinda leida“ (Niglas 1956).

„keelatud teose“ edasi ammusele peretuttavale Eduard Laabanile. Lisaks on isiku väljaselgitamisel toeks fakt, et lähemate tuttavate hulgas kutsuti Dagmar Normetit Dagaks (Normet 2010, 539), kuid Dagmar Siitamit hoopis Kittyks²⁸.

Siirdeaja suhtlus lähedastega Eestis

1958. aastast pärinev postkaart jääb koduste viimaseks sõnumiks Ilmar Laabanile. Eduard Laaban sureb 1959, tema õde Lydia 1960, Minna surmaaeg ei ole teada. Arhiivimaterjalid näitavad, et viiekümnendate aastate lõpul tekkis taas pikem paus Laabani suhtlemises lähikondsetega. Järgmine kirjade põhjal tuvastatav kontakt toimus 1984, sellest ajast on säilinud Siitami kiri Laabanile. See on tähelepanuväärne kiri, kuna näitab, et suhtluse algataja oli Laaban. Kirjast ilmneb, et Laaban polnud teadlik lapsepõlvkodu ja sinna jäänud esemete saatusest, mis pakub veelkordset

Eduard Laabani pere Meriväljal juunis 1958. EKM EKLA fotokogu.

²⁸ Vt nt Siitam 1984, 15. Dagmar Siitam on allkirjastanud oma kirja Laabanile nimega Kitty. Samuti mainib Kittyt oma kirjas Laabanile Presentin (1946, 1).

kinnitust arvamusele, et 1950. aastate lõpul Laabanil püsivat kontakti Eesti lähikondsetega välja ei kujunenud. Siitam kirjutab:

[M]ul pole mingeid andmeid Sinu noorpõlve käsikirjade kohta. Ka pole mul kunagi olnud Teie perekonna fotosid (näit. vanaisa oma). Sinu isa suri a. 1959, tädi Liidia aastatki ma ei mäleta. Mõlema eest hoolitses Teie vana hea Minna, kelle surma-aastat ma samuti ei tea, igatahes sai ta 80 aastaseks 1960 ja elas veel hulga aega pärast seda. Osas korteris olid juba Sinu isa eluajal uued üürnikud.

(Siitam 1984, 1)

Kirjast jäeldub, et Laaban on Siitamiga ühendust võtnud eelkõige huvist oma pagemiseelse loomingu käsikirjade vastu,²⁹ kuid käesoleva uurimuse kontekstis on eriti tähelepanuväärne, et ta soovib saada vanu perekonnafotosid. Kodused olid valmis neid talle saatma aastal 1958, tõenäoliselt seda ei toimunud. Lisaks kinnitab Siitam kiri arvamust, et Pressentinide ja Laabanite perekonnad olid väga lähedastes suhetes: Siitam külastas Laabanite kodu vähemalt kuni Lydia Labani surmani, millega Laabanite perekonna Tallinna haru jõudis oma tee lõppu.

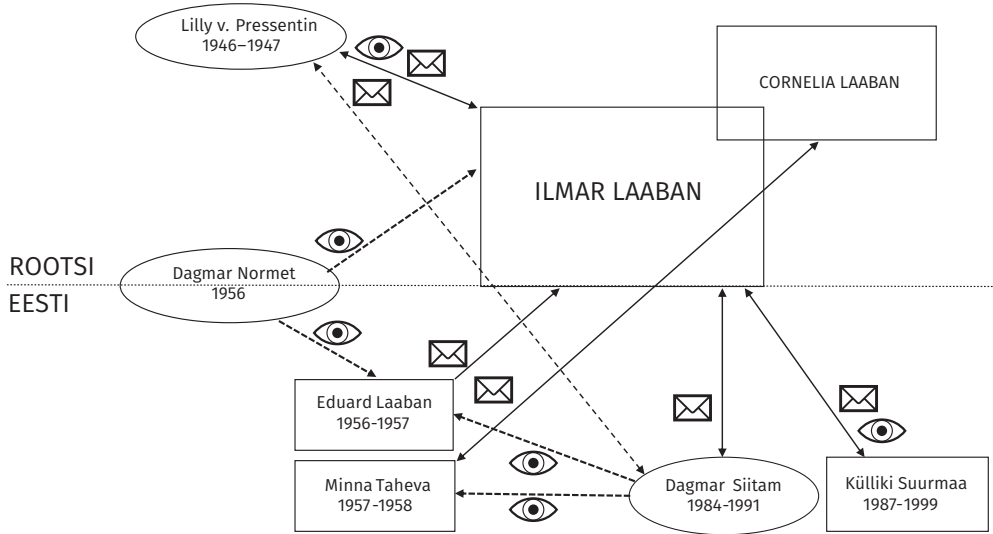
Kirjakogu vaatlus näitab, et 1980. aastatel kujunes Laabanil laialdane suhtlus kodu-eesti kultuuriringkondadega, kuid lisaks oli samal ajal aktiivne ka üks perekondlik kontakt, mis on seotud ta endise abikaasa Cornelia Laabani liiniga. Arhiivis on säilinud Külliki Suurmaa³⁰ üksteist kirja Laabanile ja ta elukaaslasele Aino Tamjärvele aastatest 1989–1999. Suurmaa ema Ida Rajavee (neiuna Bristol)³¹ oli Cornelia Laabani õde. 1950. aastatel püüdis Eduard Laaban oma uue sugulasega ühendust luua (E. Laaban, dat.-ta, 3, 6), kuid kirjad ei näita, et kontakt oleks teoks saanud. Suurmaa kirjade põhjal võib öelda, et tal oli tihe suhtlus Laabaniga. Kirjades on juttu vastastikustest külaskäikudest, Suurmaa tööst arstina, lastest, abikaasast, reisimisest, kuid need ei heida mingit valgust aastakümnete tagastele perekonnakontaktidele. Viimane Suurmaa kiri on dateeritud 27. oktoobril 1999 ehk umbes aasta enne Laabani surma.

Joonis 1 visualiseerib Ilmar Laabani suhtlusvõrgustiku toimimise lähikondsetega sellisel kujul, nagu see on tuvastatav kirjalike allikate toel.

29 Umbes samal ajal on ta selle järele pärinud ka Hugo Salasoolt, kes sellel ajal juhatas Eesti Arhiivi Austraalias (Eesti Arhiiv 1985, 1).

30 Külliki Suurmaa (Rajavee), sünd. 1952. <https://www.geni.com/people/K%C3%BCLliki-Suurmaa/6000000008118810692>.

31 Ida Rajavee (Bristol), (1920–1996). <https://www.geni.com/people/Ida-Rajavee/6000000008123197287?through=6000000008118810692>.

Joonis 1. Ilmar Laabani suhtlusvõrgustik lähikondsetega aastatel 1946–1999. Ristkülik = pereliige; ovaal = Laabani perekonnaga lähedalt seotud isik; pidevjoon = kirjade põhjal tuvastatud suhtlus; kriipsjoon = oletatav suhtlus; ümbrik = kirjasuhtlus; silm = silmast-silma suhtlus; kahe noolepeaga joon = vastastikune kontakt; ühe noolepeaga joon = ühepoolne kontaktivõtt.

Takistustest kontaktide taastumisel lähikondsetega

Mitmed eelpool mainitud uurimused (nt Kurvet-Käosaar 2015; Tüür 2016; Raudsepp 2018) näitavad, et Teise maailmasõja pagulased otsisid võõrsile jõudes kontakti esmajärjekorras oma sugulastega, kuid Laabani juhtumist ilmneb, et selline toimumisviis ei laiene ühtmoodi kõigile pagulastele. Järgnevalt toon esile põhjusi, mis võisid takistada suhtluse taastamist lähikondsetega, jättes vaatluse alt välja poliitiliste repressioonide kartuse ning süüvides eelkõige isiklikesse asjaoludesse. Vaatlen nende pagulaste kirju ja memuaare, kes olid lahkudes kahekümnendates eluaastates. Teatavasti sattus nii soomepoistena kui ka Saksa armee abiteenistusse värvatukena võõrsile palju noori mehi, kuid uurimusi nende kohta on vähe. Toetun peamiselt Harri Teramaa juhtumile (Ojamaa 2021), kelle teekond pagulusse erines Laabani omast nii põhjuse poolest kui ka puht-geograafilises mõttes, kuid kelle kontaktide katkemises ja taastumises kodustega on märkimisväärseid sarnasusi Laabaniga.

Teramaa (1927–1986) õppis Saksa okupatsiooni ajal Olustvere kõrgemas Põllutöökoolis, valmistudes isalt üle võtma taluperemehe positsiooni. 1944 astus Teramaa isa vastuseisust hoolimata koos teiste omakandi poistega Saksa armee abiteenistusse. Peatselt järgnes taganemine Saksamaale, sõjavangilaager ja väljarändamine Kanadasse. Kodustega Teramaa ühendust ei otsinud, teated temast jõudsid perekonnani 1957. aastal kolmanda isiku vahendusel. Kontakti taastas Eestis elav õde, nende kir-

jasuhtlus püsis Teramaa surmani.³² Esimeses kirjas tunnistab Teramaa õele, et ta ei võtnud kodustega ühendust, arvates, et isa pole lahkumist andestanud, ta kartis papat „rohkem kui sõda“ (Ojamaa 2021, 132). Arvatavasti olid ka Laabani kodused tema lahkumise vastu, kuna ta pages Soome oma tegelikku plaani avaldamata.³³ Lahkkelisid Laabanil kodustega ei olnud.³⁴ Suhetest isaga loob ilmeka pildi katkend kirjast³⁵, mille Eduard Laaban on kirjutanud päeval, kui poeg sai 19-aastaseks.

Mu kallid poeg!

Täna, Sinu sünnipäeval, õnnitlen ma Sind kõige südamlikumalt [---]. Annaks Kõigevägevam, et Su elutee oleks sile ja tasane, ja et Sa võiksid häireteta ja takistusteta jätkata töid ja õpinguid Sinu poolt valitud teadusealal. Sõidan täna Rahumäe kalmistule, et seal Sinu kallil mammikese kalmul tänuga meele tuletada seda päeva, millal Sa meie elusse ilmusid kolmandaks Sind meile kingiti. [---]

Suurima armastusega

Papi.

(E. Laaban 1940, 1)

Esitatud kirjakatkend on otsene lähedusekinnitus, kuid kiindumuse kõrval väljendub siin ka lootus poja tuleviku suhtes. Eduard ja Ilmar Laabanil oli palju ühist. Eduard Laabani oli muusika- ja keelehuviline, Ilmar Laaban oli andekas mõlemal alal, mis kindlasti pani idanema isa ootused poja karjääri osas. Ilmar Laaban võttis tunde Tallinna konservatooriumis, kuid valis erialaks siiski filoloogia, alustades okupatsiooni ajal romanistika õpinguid Tartu ülikoolis ning jätkates hiljem Stockholmis, kuid ülikool jäi lõpetamata ka seal.³⁶ Esimeses kirjas pojale pärib Eduard Laaban (dat.-ta, 7) muusikategevuse jätkamise kohta, klaverimängu võtab jutuks ka Pressentini (1946, 1), mis kinnitab, et lähedased seostasid tema tulevikku endastmõistetavalt muusikaga. Veel kord on teema rõhutatult üles tõstetud viimasest kirjas kodustelt: „Meid huvitab üliväga, kas Ilmaril on klaver ja kas tegeleb ta veel muusikaga“ (Taheva 1958, 2). Seekord küsib kirjutaja ka seda, kas Laaban on juba omandanud mingi teaduskraadi. Paguluses Laaban klaverimänguga ei tegeelnud ega olnud tal ka teaduskraadi, kõigile karjääri kohta esitatud küsimustele pidanuks ta vastama eitavalt,

32 2020. aastal loovutas Vaike Labi Harri Teramaa aastatest 1957–1985 säilinud kirjad EKLale (EKM EKLA, reg. 2020/123).

33 Koduste arvates sõitis Laaban Tartusse ülikoolikursust lõpetama (H. Mikiver 1943, 1). Vanematele teatas Laaban Rootsi pagemisest Olev Mikiveri, kes oli astunud Soome sõjaväkke. Laabanile kirjutab Mikiver: „Vanemad on Su saatuse suhtes mures ja teadmatuses viibinud. Selle koha pealt sain nende koormat kergendada“ (O. Mikiver 1943, 1).

34 Ilmar Mikiver (2010, 107) on üritanud näidata, et teisme-eas kujunes pojalt isaga vastasseis, kuid hilisemas kommentaaris lükkab Laaban väite ümber, kinnitades, et teda häiris vaid isa konservatism (Mikiver 2010, 106).

35 Mahakriipsutustest ja pliitsiga tehtud parandustest järeldan, et see on mustand.

36 Laabani õpingute kohta vt nt Ilmar Mikiver 1991, 147; Malin 2004, 379; Jaakson 2010, 39.

kuid kodused ootasid arvatavasti vastupidist. 1956 jõudis Eduard Laabanini teadmine, et poeg on nime teinud hoopis luuletajana. Otsest kriitikat valiku kohta kirja-des ei leidu, kuid Eduard Laabani jaoks seostub kirjanikuks olemine boheemlikkusega, mis tema silmis on pigem taunitav omadus: ta avaldab lootust, et abielume-hena „saab see varna heidetud“ (samas). Seega on isa kriitiline hoiak kirjas varjatud kujul siiski väljendamist leidnud.

Teramaa ja Laabani juhtumid sarnanevad teineteisega selle poolest, et kodust lahkumisega eirasid pojad isade soove. Lisaks tegid nad juhuslikult või teadlikult kar-jäärivaliku, mis ei olnud kooskõlas isade ootustega: Teramaast ei saanud kunagi talu-peremeest ega Laabanist muusikut või keeleteadlast. Hoolimata sellest, et mõlemad olid valitud alal edukad, võis teadlikkus isade luhtunud ootustest tekitada süütunnet või vähemalt põhjustada soovi seda teemat mitte puudutada. Parim viis selleks on kirjakontakti vältimine. Teramaa kirjad näitavad ka seda, et ta tundis end võlglasena perekonna ees, kes elas Nõukogude olupatsiooni aegsetes kitsastes majandusoludes (Ojamaa 2021, 129), mis olid Läände pääsenud inimestele hästi teada.³⁷

Oma memuaarides iseloomustab Laabani põlvkonnakaaslane Raimond Kolk noori pagulasi kui „puudulikkude või täiesti puuduvate perekondlikkude ja inimlik-kude sidemeteta“ inimesi, kes tundsid end üksikuina ning otsisid suhtlusvõimalust teiste omasugustega (Kolk 1980, 52, 34). Peresuhtlust hakkas asendama tihe lävimine eesti päritolu põlvkonnakaaslaste vahel. Noorte kultuuri- ja poliitika huviliste pagu-laste kooskäimise kohaks Stockholmis kujunesid Balti Humanistliku Ühingu³⁸ ruumid, kus tegutsesid Radikaaldemokraatlik Koondis³⁹ ja Noorkunstnike- ja kirjanike Klubi, Laaban oli aktiivne mõlemas grupis. Lisaks käidi koos lõbutsemas ka Stockholmi meelelahutuskohtades (vt nt Laretei dat.-ta, 3). Teramaa suhtluspraktika sarnanes Rootsi eestlastega, kuid teda sidus põlvkonnakaaslastega sport.⁴⁰ Koosviibimiste ajal sõjakoledusi ei meenutatud ning perekonnaga seotud muremõtteid jutuks ei võetud. Ühest küljest võis selline käitumisviis toetada emotsionaalse tasakaalu hoidmist, teisalt võis põhjuseks olla asjaolu, et pagulusse sattumine langes kokku nende iseseisvumise eaga: nad olid alustamas oma karjääri ja loomas omaenda peret, nad soovisid end „mingis punktis uuesti leida“, nagu võtab noorte pagulaste püüdlused kokku Kolk (1980, 34).

37 Vt nt Aksel Marga (1957) üleskutset kodueestlaste toetamiseks pakkide saatmise ja kirjade kirjutamisega.

38 Balti riikide ühine abistamisorganisatsioon, asutatud Stockholmis 1943.

39 Eesti pagulaste poliitiline erakond Rootsis, millele rajasid pagulaslaagrites kohtunud noorema generatsiooni intel-lektuaalid.

40 Teramaa pühendas kogu oma vaba aja kala-, laske- ja suusaspordile, ta oli Thunder Bay Jahi-, Kala- ja Spordiringi esimees (Lillakas 1985, 64).

Pagulaste hulgas oli noori, kellel ka võõrsil säilis võimalus elada koos vanematega, nt kuulus Laabani lähemate sõprade hulka Käbi Laretei, kes jäi pagulusse isa diplomaadiametis töötuna. Autobiograafilises romaanis „Peotäis mulda, lapike maad“ kirjutab Laretei (2010, 117), et eelistas siiski elada omaette ega tundnud vajadust sugulastega pidevalt suhelda; ta pühendus tööle ja reisimisele, hiljem ka abikaasale ja tütrele.⁴¹ Vajadust juurte järele hakati teadvustama hiljem, kinnituseks on ka Laabani juhtum. 1958. aastal puudus tal huvi isa pakutud perepiltide vastu, kuid 1984 lootis ta neid saada Siitamilt. Käsikirjaliste märkmete hulgas leidub 1983. aastaga dateeritud tekst, kus Laaban (1983, 2) mõtiskleb selle üle, kes oleks ta siis, kui vanaema Anna Keesman, „kes hülgas kena sulase kodukülas ja valis sünge askeedi Jüri – esimese pulga sotsiaalse tõusu redelil“⁴², oleks teinud teistsuguse otsuse. Suguvõsa muutus Laabani jaoks teemaks, kui ta oli jõudnud kuuekümnendatesse eluaastatesse. Paguluse algul elas põlvkond, kuhu kuulusid Teramaa, Laaban, Kolk ja Laretei, oma mõtetega tulevikus, tagasi vaatasid nad alles küpse ea memuaarides, mis Laabanil jäid kirjutamata.

Noorte pagulaste kontaktiloomist takistavaid asjaolusid uurides tõusis esile ka üks teisejärgulisena näiv tegur, millest kontaktide toimimine sõltub tegelikult üsna palju – see on vajadus kirjakeerutamise järele ja/või kirjasuhtlus-harjumus, mis isikuti võib olla väga erinev. Kolk (1980, 44) näeb ükskõiksuses kirjade kirjutamise vastu selgelt põlvkondlikku eripära. Noorte pagulaste kirjad olid lühikesed, pealiskaudsed või jäid hoopis kirjutamata, kuna neil oli palju muud tegemist. Kolga arvamusele pakub kinnitust Teramaa näide. Teramaale meeldis kirju saada, kuid nendele vastamise põhjus ei seisnenud vajaduses kirjakeerutamise järele kodustega, ta lihtsalt täitis oma kohust. Teramaa püüdis öele selgitada, miks ta kirjad on harvad ja lühikesed: kord oli põhjus ajanappuses, siis selles, et midagi huvitavat pole juhtunud, või selles, et ta pole kirjutamises kuigi osav (Ojamaa 2021, 130). Laabanile oli kirjutamine n-ö olemise lahutamatu osa, kuid kirjavastuse saamine oli temagi puhul sageli probleemiks: „Sinu kirjadele mittevastamine on ju legendaarse kuulsusega,“ tõdeb Hellar Grabbi (1966, 5) ajal, kui noorusest tingitud asjaolud põhjusena enam ei pädunud. Lihtne lõppjärelus on, et kõik inimesed pole agarad kirjakeerutamise rajajate ja alalhoidjatena ning Laaban kuulus nende hulka.

41 Vt ka Kurvet-Käosaar 2010.

42 Jüri Laban elas abiellumise ajal 1875 Tallinnas ja oli tööline (Saaga TLA.1358.1.2:211?1319,521,905,107,0 ja Saaga TLA.1358.2.3:362?256,1119,2037,306,0).

Kokkuvõtteks

Laabani kogus leiduvate pagulusaegsete kirjade põhjal saab öelda, et esimene lähikondsega seostatav kontaktotsing toimus 1946. aastal Stockholmis, kui Laabani kirjutas Pressentin – ainus teadaolev lähedane, kes pages Teise maailmasõja ajal Läände. Laaban vastas kohe, suhtlus kulges lususalt ning kestis vähemalt aasta. Kümnelt järgnevalt aastal ükski kiri suhtluse toimumisele lähikondsetega ei viita. Protsessi taaskäivitas Dagmar Normeti vahendustegevus, kes 1956. aastal Rootsi-reisilt naastes viis Laabani Tallinna perekonnale teateid poja kohta. Pojaga hakkas ühendust otsima Eduard Laaban, kes oma kirjadele vastust ei saanud. Peale korduvaid katseid kontakti loomine õnnestus: 1957. aastast pärineb endise lapsehoidja Minna kiri Ilmar Laabani abikaasale Corneliale, mis sai ka vastuse. Käekirja ja keelekasutuse põhjal otsustades oli kirja tegelik autor Eduard Laaban. 1958. aastal perekonna kontakt Ilmar Laabaniga katkes, selle tõenäolisim põhjus on Eduard Laabani peatne surm. 1984. aastal võttis Ilmar Laaban ise kirja teel ühendust Pressentini tütre Dagmar Siitamiga, kirjavahetus lõppes 1991. Säilinud kirjadest, mis on adresseeritud Laabani ja ta elukaaslasele Aino Tamjärvele, ilmneb ka 1980. aastatel kujunenud suhtlus Cornelia Laabani õetütre Külliki Suurmaaga. Seega toimus Laabani suhtlusvõrgustik lähikondsetega tema kolmandast pagulusaastast kuni viimaste eluaastateni. Kontaktide algatajad ja alahoidjad olid neljal juhul viiest Laabani lähedased.

Laabani kui pagulase suhtlusvõrgustik tervikuna on struktuurilt ebatüüpiline. Selles domineerib rahvusvaheline segment ehk suhtlus mitte-eestlastega. Laabanil on olnud tihe suhtlus ka diasporaeestlastega, need kontaktid hakkasid kiiresti kujunema juba paguluse esimestel kuudel. Tagasihoidlikum ja ajaliselt lühem on suhtlus kodueestlastega, mis on sisult kultuurisuhtlus. Kõige nõrgemalt väljakujunenud osa suhtlusvõrgustikust moodustavad kontaktid lähikondsetega, mis üldjuhul pagulaste suhtlusvõrgustikes domineerivad. Põhjused võivad olla nii isiklikku laadi kui ka generatsiooni-spetsiifilised, s.t kahekümnendates eluaastates pagulusse siirdunud mehed ei olnud kontaktide taastamisel sageli kuigi toimekad.

Allikad

Barton, David ja Nigel Hall. 1999. „Introduction.“ – *Letter Writing as a Social Practice*, toimetanud David Barton ja Nigel Hall, 1–14. Amsterdam: John Benjamins.

Beekman, Vladimir. 1956. „Rootsi märkmik.“ – *Looming* 10: 1453–1473.

Eesti Arhiiv. „1 kiri Ilmar Laabani ja Aino Tamjärvele, 25. jaanuar 1985.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 8: 4.

ERR 1992 = *Maailemapilt. Ilmar Laaban*. <https://arhiiv.err.ee/vaata/maailmapilt-maailmapilt-ilmar-laaban-29915>.

Grabbi, Hellar. 1964–1989. „22 kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele, 8. august 1964 – 25. veebruar 1989, dat-ta.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 10: 2.

Hinrikus, Rutt ja Tiina Kirss. 2019. *Eesti elulookirjutus: antoloogia*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Jaakson, Mall. 2012. *Minu suguvõsa lugu & Hispaania päevik. Aastad 1975–2010*. Tallinn: SE&JS.

Kolk, Raimond. 1980. *Tuulisui ja teised. Märkmeid aastaist 1945–1950*. Stockholm: Teataja kirjastus.

Kures, Voldemar. 2006. *Seitsme lukuga suletud raamat*, I. Tartu: Ilmamaa.

Kurvet-Käosaar, Leena. 2010. „Järelsõna. Pagulase hingamine.“ – Käbi Laretei. *Peotäis mulda, lapike maad*, 191–195. Tallinn: Eesti Päevaleht. Akadeemia.

———. 2015. „The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain.“ – *Life Writing* 12 (2): 161–175. <https://doi.org/10.1080/14484528.2015.1022929>.

———. 2019. „Tracing Emotional Bonds in Family Letters: A Pursuit of an Epistolary Melody.“ – *Research Methodologies for Auto/biography Studies*, toimetanud Kate Douglas ja Ashley Barnwell, 83–89. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429288432-11>.

Kolk, Raimond. 1980. *Tuulisui ja teised. Märkmeid aastaist 1945–1950*. Stockholm: Teataja kirjastus.

Laaban, Eduard. 1940–1957. „7 kirja Ilmar Laabanile, 11. detsember 1940 – 30. mai 1957.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 15: 25.

Laaban, Ilmar. 1946. *Ankruketi lõpp on laulu algus. Luuletusi 1943–1945*. Stockholm: Norrmalms-Tryckeriet.

———. 1983. [Plokk-märkmik. Märkmed, kiri Karin Aasmäele, mõtted oma suguvõsast, ulmad jm]. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 2: 2.

———. 2010. „Kommentaare Ilmar Mikiveri ettekandele.“ – Ilmar Mikiver, *Ankruketi lõpp. 9 esseed eesti luulest*. Loomingu Raamatukogu 36/37, koostanud Tiit Hennoste, 106. Tallinn: SA Kultuurileht.

Laak, Marin. 2014. „Kirjanduslikest kontaktidest läbi raudse eesriide.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica* 13. *Eksiilkirjanduse erinumber*, koostanud Kadri Tüür ja Marin Laak, 148–172. <https://doi.org/10.7592/methis.v10i13.1308>.

———. 2016. „Laulu algus eesti kirjanduse sillas. Veel kord luuleuudendusest 1960. aastatel.“ – *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*, koostanud ja toimetanud Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak, 290–308. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laretei, Käbi. 1950–1954. „3 kirja Ilmar Laabanile, 19. aprill 1950 – 5. detsember 1954.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 16: 7.

———. (1989) 2010. *Peotäis mulda, lapike maad*. Tallinn: Eesti Päevaleht. Akadeemia.

Lillakas, Valdo. 1985. „Kesk- ja Põhja-Kanada.“ – *Eestlased Kanadas II. Ajalooline koguteos*, toimetanud Valdo Lillakas, 64–77. Toronto: Kanada Eestlaste Ajaloo Komisjon.

Malin, Jaan. 2004. „Laabani maatu ilm.“ – Ilmar Laaban, *Sõnade sülemid, sülemite süsteemid*, 379–398. Tartu: Ilmamaa.

Mark, A[ksel]. 1957. „Pagulaste suhtumisest kodueestlastesse.“ – *Teataja*, 28. september.

Mikiver, Heino. 1943–1997. „7 kirja Ilmar Laabanile, 11 oktoober 1943 – 17. detsember 1997.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 20: 1.

Mikiver, Ilmar. 1991. „Meie klassi vaimust.“ – *Reaali teine raamat. Tallinna Reaalkooli kunagiste õpilaste poolt koostatud mälestusteos meie lugupeetud kooli 110-nda aastapäeva tähistamiseks*, toimetanud Heino Taremäe, 143–152. New York ja Toronto.

———. 2010. *Ankruketi lõpp. 9 esseed eesti luulest*. Loomingu Raamatukogu 36/37, koostanud Tiit Hennoste. Tallinn: SA Kultuurileht.

Mikiver, Olev. 1943–1993. „30 kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele, 12. oktoober 1943 – 26. juuli 1993.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 20: 4.

Niglas, J. 1956. „Rootsi on kujunenud punaste turistide Mekkaks.“ – *Vaba Eesti Sõna*, 19. juuli.

Normet, Dagmar. (2001, 2005) 2010. *Avanevad ukсед. ... Ainult võti taskus*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.

Olesk, Sirje. 2000. *Mart Lepik. Kirjad üle mere*. Litteraria 19. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

———. 2013. „Meie siin ja vaba maailm seal. Piiride püüdjad.“ – *Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991*. Litteraria 26, koostanud ja toimetanud Sirje Olesk, 299–312. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus. <https://doi.org/10.7592/Litteraria26>.

Ojamaa, Triinu, Kanni Labi ja Janika Kronberg. 2012. *Harri Kiisk – eesti kultuuri vahendaja Rootsis*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Ojamaa, Triinu 2021a. „Ilmar Laaban kui pagulane pagulaste seas: rollid ja imago.“ – *Eesti-uuringute Tippkeskuse 12. aastakonverents Luule on ülev ehmatus. Ilmar Laaban 100. 9.–10. detsember 2021. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu. Kava ja teesid*, koostanud ja toimetanud Triinu Ojamaa ja Aare Pilv, 55. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

———. 2021b. „Taaskohtumise lugu. Harri Teramaa kirjad Kanadast öle Eestis.“ – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 4: 126–135.

Paring, Agnes. 1947–1950. „3 kirja Ilmar Laabanile, 8. aprill 1947 – 14. august 1950.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 22: 28.

Presentin, Lilly von. 1946–1947. „3 kirja Ilmar Laabanile, 12. aprill 1946 – 10. jaanuar 1947. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 23: 3.

Raudsepp, Anu. 2018. „Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959).“ – *Ajalooline Ajakiri* 4 (166): 255–281. <https://doi.org/10.12697/AA.2018.4.01>.

Saluvere, Tiina. 2016. „Dialogi võimalikkusest: variante Nõukogude Eesti ja eksiili suhtluseks kultuuriloolise arhiivi kogude põhjal.“ – *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*, koostanud ja toimetanud Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak, 225–246. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Saueauk, Meelis. 2014. „„Salajane kontroll“. Sõnumisaladuse rikkumisest Nõukogude Liidus ja Eesti NSV-s.“ – *Tuna. Ajalookultuuri Ajakiri* 2: 51–68.

Siitam, Dagmar. 1984–1991. „2 kirja Ilmar Laabanile, 15. mai 1984 – 8. jaanuar 1991.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 25: 15.

———. 2007. „Dagmar Siitam.“ – *Võimas ja sünge patarei. Mälestused Patarei vanglast 1924–1990*, koostanud Rutt Hinrikus, 29–49. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood, Tänapäev.

Suurmaa, Külliki. 1989–1999. „11 kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele, 7. märts 1989 – 27. oktoober 1999, dat-ta.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 26: 25.

Taheva, Minna. 1957–1958. „2 kirja Cornelia ja Ilmar Laabanile, 5. detsember 1957 – 7. märts 1958.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 352, m 27: 31.

Teataja 1957 = „Kolm põgenikku Eestist jäävad Rootsi.“ – *Teataja*, 28. september.

Teataja 1969 = [Ilmar, Cornelia ja Isidor Laabani mälestuskuulutus Lilly von Pressentini surma puhul.] – *Teataja*, 8. september.

Tüür, Kadri. 2016. „Raamatutega läbi raudse eesriide. Raissa Kõvamehe kirjad Artur Keskülale.“ – *Adressaadi dünaamika ja kirjanduse pingeväljad*, koostanud ja toimetanud Leena Kurvet-Käosaar ja Marin Laak, 202–224. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Välis-Eesti 1956 = „Kodu-eestlased külas.“ – *Välis-Eesti*, 15. juuli.

Triinu Ojamaa – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Ta on avaldanud uurimusi elulookirjutusest ja eesti diasporaast ning osalenud rahvusvahelistes teadusprojektides „From Past to Present: Migration and Integration through Life-Stories“ (NordPlus Adult Programme) ja „The Nordic-Baltic Network of Life Writing“ (Nordic-Baltic Mobility Programme Nordic Culture Point). Tema peamine uurimisteema on loovisikute kohanemisstrateegiad paguluses ja suhtlusvõrgustike roll selles.

E-post: triinu[at]folklore.ee

On the Formation of a Refugee's Contact Network with Kith and Kin: The Case of Ilmar Laaban

Triinu Ojamaa

Keywords: Ilmar Laaban, letters, exile, contact network

During WWII Ilmar Laaban (1921–2000) fled Estonia for Sweden where he would become an internationally known poet, translator and critic of culture. The present case study focuses on Laaban as a refugee. Its aim is to reconstruct the process of the development of his contact network with his kith and kin – relatives and close friends of the family – and describe its functioning. With this in mind I have studied the letters sent to Laaban in the years 1943–2000 both by Estonians in exile and people living in Estonia that are stored in the Laaban collection of the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum (EKM EKLA, f 352). Such letters of daily life were selected for study whose content revealed the writer's family relations or close communication with Laaban. After the selection process, I studied (1) the letters' content, while also detecting the temporal limits of the development of the contacts and the strategy of establishing them, as well as (2) the cryptic mode of writing of the correspondents which I commented on as far as possible.

On the basis of the letters analysed it appears that the first attempt to get in touch that could be related to close family and friends took place in Stockholm in 1946 when Laaban received a letter from Lilly von Pressentin – the only person from Laaban's intimate circle who fled to the West during the German occupation. The communication that started turned out to be frequent and lasted for at least a year. There are no letters indicating any communication with the kith and kin from the following ten years. The process was re-initiated by Dagmar Normet who gave Laaban's family in Tallinn news on his life in Stockholm after returning from a trip of representatives of Soviet Estonian creative people to Sweden in 1956. His father Eduard Laaban started to look for ways of getting in touch with his son via letter but received no reply. After several failed attempts, a successful contact was established by changing the strategy: Ilmar Laaban's onetime nanny Minna wrote to his wife Cornelia in 1957 and received a reply. Judging by the handwriting, the letter was actually written by Eduard Laaban. In 1958 the contact between Ilmar Laaban and his family was cut off again; one of the reasons might have been connected with the fact that Eduard Laaban would pass away in 1959.

In 1984 Ilmar Laaban himself wrote to Pressentin's daughter Dagmar Siitam, who lived in Estonia, and showed an interest in photos of family members who were already dead by then. Siitam and Laaban's correspondence came to an end in 1991. In the 1980s Laaban started to communicate with Cornelia Laaban's niece Külliki Suurma as is evident from letters preserved from the period 1987–1999 that are addressed to Laaban and his then partner Aino Tamjärv. Thus, Laaban's contact network consisting of five friends and relatives was operative starting from his third year in exile up to his final years. In four cases out of the five it was Laaban's friends and family who initiated and maintained the contact.

The structure of Laaban's contact network is atypical for a refugee – it is dominated by an international segment, i.e. his communication with people who were not Estonians. Laaban also had close contacts with other Estonians in the global diaspora that started to take form in the first months of his exile.

Communication with Estonians at home, that is essentially dedicated to culture, is less prominent and more short-lived. The least developed part of Laaban's contact network is formed by contacts with family and friends, which generally tend to dominate refugees' contact networks.

The reasons for hindered contacts with friends and family could have been of a personal nature, but also generation-specific. Young men who headed for exile in their twenties were not particularly active when it came to re-establishing contacts – an opinion that is corroborated by a case study on Harri Teramaa (Ojamaa 2021), Raimond Kolk's memoirs *Tuulisui ja teised. Märkmeid aastaist 1945–1950* (1980; Tuulisui and Others. Notes from the Years 1945–1950) and Käbi Laretei's autobiographical novel *En bit jord* (1976; A Lump of Earth). At the beginning of their exile Laaban's generation lived for the future; their becoming refugees coincided with the age of becoming independent, they were starting careers and families of their own. It was only when they reached a mature age that they started to look back and rediscovered an interest in their roots.

Triinu Ojamaa – PhD, Senior Researcher at the Estonian Cultural History Archives of the Estonian Literary Museum. She has published on life-writing and the Estonian diaspora and has recently been involved in the international research networks “From Past to Present: Migration and Integration through Life-Stories” (NordPlus Adult Programme) and “The Nordic-Baltic Network of Life Writing” (Nordic-Baltic Mobility Programme Nordic Culture Point). Her current research interests focus on the creative persons' adaptation strategies in exile and the role of contact networks in it.

E-mail: triinu[at]folklore.ee